
Dones i formació ocupacional en la segona meitat del set-cents: de la Casa de Misericòrdia a l'Hospici General. Utopia i realitat

Anna Alonso
Lluïsa Rodríguez

Barcelona Quaderns d'Història, 7 (2002)

“Entran en esta ciudad muchos caudales para su obispo, clero y demás habitantes, pero, no formándose un hospicio en que sujete al trabajo a vagos y robustos pordioseros, serán inútiles cuantos esfuerzos haga la caridad y se mantendrán en sus altos precios los jornales, porque los hombres estiman más ganar su subsistencia con estudiados clamores e inventadas miserias que con sudores y fatigas, siguiéndose de ello la mala aplicación de las limosnas, la privación de brazos útiles que a poco tiempo no las necesitarían, los hombres lánguidos y débiles que en vez de aumentar la población la sirven de pesada carga, el abatimiento y la miseria, de que resulta un enjambre de enfermos que muchas veces no caben en los hospitales, y finalmente una ociosidad perniciosa que daña infinito a las costumbres; todo lo cual obliga a una providencia general sobre la extinción de la mendiguez y buena distribución de limosnas”¹

“La casa de Misericordia no debe desanimarse en la continuación de sus manufacturas [...] debe ser uno de los principales cuidados [...] teniendo como ha de tener trabajadores en su recinto puede aumentarse cada día la buena calidad de sus generos de que no puede dejar de tener una regular prompta salida mediante la situación y espíritu de acción y movimiento en que está actualmente el comercio en Cataluña”²

La pobresa ‘útil’ del set-cents. Consideracions prèvies

Les citacions precedents són, al nostre entendre, un bon pòrtic per a aquesta comunicació, que pretén fer algunes consideracions entorn del paper que el

1. JUNTA DE COMERÇ DE BARCELONA, *Discurso sobre la agricultura, comercio e industria del Principado de Cataluña (1780)*, edició a cura d'Ernest Lluch, Barcelona, Alta Fulla (Clàssics del Pensament Econòmic Català, 11), 1997, pàg. 301.
2. AHCMB (Arxiu Històric de la Casa de Misericòrdia de Barcelona), AF8, P1, C6, 2. Volem expressar el nostre agraïment a Rosa Pardo, responsable de l'AHCMB, a Alba Íbero i a la resta de personal de la Fundació de la Casa de Misericòrdia de Barcelona per totes les facilitats que ens han proporcionat en la consulta de l'arxiu de la institució.

grup humà acollit a la Casa de Misericòrdia, després Hospici General, tingué en el desenvolupament de les activitats econòmiques de la Barcelona de la segona meitat del segle XVIII.

Dins de les reflexions econòmiques que els analistes del reformisme borbònic van fer en el decurs de la segona meitat del set-cents, el problema de la mendicitat i la desocupació urbanes ocupà un lloc important. La preocupació no era nova. Ja en els segles anteriors, a instància del nou ordre social burgès, diversos intel·lectuals (Erasmus, Tomàs Moro i Joan Lluís Vives) havien preconitzat la utilitat de la mendicitat com a força de treball. En l'esforç per superar el greu problema, durant el segle XVII els arbitristes plantejaren una solució idèntica: d'una caritat cristiana en 'estat pur', voluntària, individual i privada s'evolucionà cap a una beneficència institucionalitzada, inserida en una estructura hospitalària centralitzada i laica. El pobre passà de pidolar humilment a guanyar-se la manutenció amb la pràctica d'una activitat laboral.³ L'assistència social deixà de ser patrimoni de l'Església per passar a mans de les autoritats municipals i, en conseqüència, de l'Estat.

Els economistes il·lustrats Jerónimo de Uztáriz, Bernardo Ward, Nicolás de Arriquibar, Pedro Rodríguez de Campomanes i els seus èmuls portaren a terme una relectura de la tradició precedent i apostaren per una 'caritat útil': ponderaren la creació d'una xarxa estatal d'hospicis públics que ajudés a combatre l'atur que afectava un sector important de la població. Tots els súbdits acollits en aquests centres, incloent-hi les dones i els infants, havien de treballar i amb llur rendiment productiu costejar el seu teniment dins de la institució. En resum, després de la superació de les visions idealitzades de l'època medieval o de les imatges criminalitzadores dels segles XV-XVI, el concepte de *pobresa* derivà cap a una consideració utilitària en els segles XVII i XVIII.⁴

Breu gènesi dels projectes per a la creació d'un hospici general a Barcelona

Entre els anys 1766 i 1768, sempre amb la referència directa de l'Hospici de Madrid acabat de fundar, van veure la llum diferents propostes per a la creació d'un hospici general a Barcelona amb l'objectiu d'acollir i concentrar els pobres i els vagues de tot el Principat. L'aparició dels projectes no fou fruit de la casualitat. La dècada dels seixanta havia estat un temps d'escassetesa estructural motivada per diverses crisis de subsistència. El nombre de pobres i desocupats havia augmentat considerablement i havia desbordat el sistema assistencial de la ciutat, amb la qual cosa es va plantejar la necessitat de la creació d'un hospici.

3. Per obtenir una visió general de la utilitat de la pobresa en els cercles del mercantilisme i la Il·lustració, vegeu Pedro TRINIDAD FERNÁNDEZ, «Asistencia y previsión social en el siglo XVIII», dins *De la beneficencia al bienestar social. Cuatro siglos de acción social*, Madrid, Consejo General de Colegios Oficiales de Diplomados en Trabajo y Asistentes Sociales, 1988, pàg. 89-117; Fernando Díez, *Utilidad, deseo y virtud. La formación de la idea moderna del trabajo*, Barcelona, Península, 2001, pàg. 69-101.
4. Per a una anàlisi detallada del procés evolutiu del concepte de *pobresa* d'ençà dels temps medievals, vegeu Anna ALONSO, *Pobresa i marginació a la Barcelona del segle XVII. Delictes i faltes*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1999, pàg. 15-25, [tesi de llicenciatura inèdita].

El pla del ciutadà honorat i notari reial Miquel Prim i Mahola incloïa la fundació d'hospicis a cada diòcesi de la província eclesiàstica Tarraconense (Barcelona, Girona, Lleida, Solsona, Tarragona, Tortosa, Urgell i Vic). El govern i l'administració dels establiments recauria en mans d'una germandat a través d'una junta general on es trobarien representats tots els estaments socials. A Barcelona, el centre s'emplaçaria en els edificis de la Casa de Misericòrdia i l'Hospital d'Orfes, després de fer-hi grans reformes.⁵

El marquès de Llió, Francesc de Juliol i Francesc de Novell, administradors de la Casa de Misericòrdia i regidors de l'Ajuntament de Barcelona, elaboraren un segon projecte. El pla observava l'ampliació de l'edifici de la Casa de Misericòrdia i una optimització dels recursos humans existents. Sol·licitaven la continuació dels privilegis dels quals tradicionalment havia gaudit el centre i la concessió d'una part dels béns dels jesuïtes expulsats. L'expedient fou presentat al comte d'Aranda i al Consell de Castalla i, un cop examinat, al final de 1769, el van remetre a les autoritats catalanes (Audiència, capità general, intendent i Ajuntament de Barcelona) en espera de la seva opinió.

Quan encara algunes de les autoritats no s'havien pronunciat sobre el pla, a l'inici del mes de juliol de 1770 Francesc de Novell insistí en la presentació d'una tercera proposta, aquesta vegada en solitari. Inspirant-se en els projectes anteriors, Novell maldà per la reforma de l'edifici de la Casa de Misericòrdia amb la construcció de noves dependències i la compra d'un hort veí que ajudaria en la provisió d'aliments per a la manutenció dels interns. Segons la seva opinió, l'erecció de l'hospici es podria sufragar amb l'aportació de la monarquia de 40.000 ducats procedents dels béns dels regulars que s'aplicarien al Col·legi Tridentí. La imposició d'una contribució econòmica als 1.700 eclesiàstics establerts al Principat constituïa un dels aspectes més controvertits i polèmics del seu text; un total de 42.500 lliures serien recollides pels bisbes de cadascuna de les diòcesis catalanes i s'esmerçarien en la construcció d'habitacions i la compra de mobiliari per a la institució assistencial. Completarien la nòmina de mitjans necessaris per fer efectiu el projecte les donacions dels monestirs i de les famílies de la noblesa. Pel que fa als òrgans de govern, opinava que l'hospici havia de ser governat per una junta presidida pel capità general de Catalunya amb la participació del regent de l'Audiència, l'intendent, el corregidor i els tres administradors de la Casa de Misericòrdia, però, seguint les doctrines regalistes pròpies del reformisme il·lustrat, no preveia la presència de cap eclesiàstic. Paral·lelament, propugnava l'existència d'una junta formada per set artesans de diferents oficis que vetllarien per treure el màxim rendiment de les activitats productives de caràcter industrial establertes al centre. Segons els seus càlculs, els guanys obtinguts amb aquestes activitats sumats als 4.000 rals fixos de renda anual i juntament amb els privilegis de les racions de pa i carn municipal permetrien garantir la subsistència de la institució assistencial.⁶

El caràcter regalista de les propostes dels administradors de la Casa de Misericòrdia augmentaren la tensió en l'enfrontament que mantenien el bisbe Josep

5. *AHCMB*, AM2, P1, CP7, 1. Pensem que es tracta del mateix Miquel Prim que contestà una enquesta de la Reial Conferència o Acadèmia de Física i Agricultura sobre la possible aplicació de mesures proteccionistes a favor del bestiar a Catalunya; vegeu Ernest LLUCH, *El pensament econòmic a Catalunya (1760-1840)*, Barcelona, Edicions 62, 1973, pàg. 95.

6. *AHCMB*, AM 2,1, 7, 7.

Climent i l'Ajuntament de la ciutat sobre diversos temes.⁷ El bisbe era partidari d'un hospici com a casa de pietat en clara oposició al model del municipi que el considerava un establiment purament polític. Defensava que el finançament del centre no podia dependre de l'erari públic: era una qüestió de caritat i pietat cristianes que no s'havia de sufragar amb l'aplicació de noves càrregues tributàries a la població, però sí, en canvi, seguint la tradició, a partir de la Mensa episcopal, el clergat i les parròquies. Ironitzava amb el fet que s'impedís al clergat la direcció de l'hospici però que, en canvi, se cerqués la seva col·laboració econòmica en el manteniment, i més si tenim en compte que la gestió administrativa del consistori sempre havia estat deficitària.⁸ Ell apostava per una administració articulada a través d'una junta integrada per representants de totes les classes socials, com succeïa a Madrid. Les discrepàncies no acabaven en aquest punt. Mentre el bloc municipal reclamava l'existència d'un hospici únic, Climent, seguint les disposicions conciliars, era partidari de l'obertura d'altres hospicis a bisbats com ara Girona, Tarragona o Tortosa.

Un acord del Consejo Supremo de Hacienda, amb data de 18 de juny de 1771, ordenà a les autoritats catalanes la formació d'una junta que s'encarregués de la planificació de l'establiment de l'hospici. L'assemblea, a instància del regent de l'Audiència, encomanà al marquès de Llió i a Francesc de Novell, administradors de la Casa de Misericòrdia i membres de la junta, la redacció d'un nou pla directiu. Els dos regidors s'encarregaren de la coordinació del projecte, un projecte que no incorporava gaires novetats perquè recollia les línies fonamentals de les propostes presentades amb anterioritat, incloent-hi la polèmica contribució dels eclesiàstics catalans ideada per Francesc de Novell. La possibilitat d'obertura d'hospicis a altres diòcesis catalanes esdevenia, però, l'única concessió al clergat.

La publicació del memorial, al final del mes de juliol de 1772, accentuà les notables discrepàncies existents entre els membres de la junta. En el curs dels debats, Manuel Sisternes i Feliu, fiscal de la sala civil de la Reial Audiència, esdevingué el suport més ferm de les tesis de Josep Climent.⁹ Fidel a les directrius del seu men-

7. Vegeu José VIVES, «Informe del obispo Climent sobre Beneficiencia», *Analecta Sacra Tarraconensis* (Barcelona), 50 (1958), pàg. 161-181; Francesc TORT MITJANS, *El obispo de Barcelona Josep Climent i Avinent (1706-1781). Contribución a la historia de la teología pastoral tarraconense en el siglo XVIII*, Barcelona, Balmes, 1978, pàg. 162-168.
8. Josep CLIMENT, *Noticias que tendrán presentes los señores que componen la Junta de la Real Casa de Hospicio y Refugio de la Ciudad de Barcelona para disponer su mejor regimen y gobierno y formar sus ordenanzas*, Barcelona, Bernardo Pla Impresor, 1775, pàg. 7-8, 10 i 17.
9. Igualment que el bisbe Climent, Manuel Sisternes i Feliu (1728-1788) era d'origen valencià. L'any 1766 arribà a Barcelona on ocupà el càrrec de fiscal civil de la Reial Audiència fins el 1780. En el decurs de l'estada a la capital catalana, a part de l'amistat del bisbe Climent i el seu cercle, freqüentà l'advocat Francesc Romà i Rossell, la influència del qual restà ben palesa en la *Idea de la Ley Agraria Española*, un dels primers textos reformistes agraris, presentat en la Real Sociedad Económica Matritense l'octubre de 1785 i publicat uns anys després a València. Emparentat amb la família del comerciant Francesc Feliu de la Peña arran del seu matrimoni, posteriorment es traslladà a Madrid en ser nomenat Alcalde de Casa y Corte i posteriorment rebé el títol de Fiscal del Supremo Consejo y Cámara de Castilla i esdevingué Soci de Mèrit de la Real Sociedad Económica Matritense i Soci protector del gremi de cordoners, vegeu Pierre VILAR, *Catalunya dins l'Espanya moderna*, Barcelona, Edicions 62, 1975, vol. III, pàg. 127-128; LLUCH, *El pensament econòmic...*, pàg.149; *La Catalunya vençuda del segle XVIII. Foscors i clarors de la Il·lustra-*

tor i amic, Manuel Sisternes refusava el patronat municipal de l'hospici i apostava per un centre de correcció i asil, no per un centre d'acolliment de gent productiva.¹⁰ Les divergències entre uns i altres determinaren la formació d'una junta subalterna dedicada a l'estudi de temes econòmics i d'infraestructures. L'any 1775 l'actitud conciliadora del comte de L'Asalto aconseguí la formació d'una junta única, amb representants dels dos blocs, que acceptà la unió de la Casa de Misericòrdia i el Col·legi Tridentí.¹¹ En el procés, Josep Climent, a punt de retirar-se de la capital catalana, consentí aportar els diners i la presidència de la junta de govern de la nova institució, que passà a denominar-se Reial Casa d'Hospici i Refugi.¹²

L'exemple de Barcelona fou seguit per altres poblacions del Principat. Hi ha notícia que a Girona, Tarragona, Tortosa i Manresa s'elaboraren propostes per a la creació d'hospicis: alguns projectes reeixiren, per bé que d'altres no arribaren a concretar-se per manca de recursos econòmics.

La Casa de Misericòrdia de Barcelona: l'hospici com a centre d'aprenentatge, manufactura i correcció

Després de dos intents fallits per motius de manca de finançament els anys 1573 i 1581, el 1583 la fundació de la Casa de Misericòrdia, a càrrec de l'ardiaca Diego Pérez Valdivia, suposà l'existència d'una institució pública que acollia la població víctima de la pobresa i la marginalitat, en especial, les dones, on *“cada uno contribuia con el sudor de su rostro a su subsistencia”*.¹³ Des dels inicis, la direcció i l'administració del centre estaven a les mans de tres regidors municipi-

ció, Barcelona, Edicions 62, 1996, pàg. 211, n. 6; Antonio Manuel MORAL RONCAL, *Gremios e Ilustración en Madrid (1775-1836)*, Madrid, Actas, 1998, pàg. 205; Vincent LLOMBART ROSA i Pablo CERVERA FERRI, «Economistas valencianos de la Ilustración (1760-1800)», dins Enrique FUENTES QUINTANA (dir.), *La Ilustración*, Barcelona, Fundación de las Cajas de Ahorros Federadas para la Investigación Económica y Social-Galaxia Gutenberg-Círculo de Lectores, 2000, vol. 3 (*Economía y economistas españoles*), pàg. 622-623; Francesc COSTA, «La família Sisternes, al patrimoni pel matrimoni», dins SOCIETAT CULTURAL ANTONI PUIGBLANCH, *Els anys de Mataró* (www.geocities.com/puigicadafalch).

10. Desenvolupà més extensament aquests punts en la memòria *Medios de extinguir la mendicidad en España, haciendo a los pobres útiles al Estado, sin que sean infelices*, que el juny de 1784 presentà al comte de Floridablanca amb la intenció de publicar-la; vegeu LLOMBART ROSA i CERVERA FERRI, «Economistas valencianos...», pàg. 623.
11. *AHCMB*, AF18, P2, CP1; 6.; AM2, P1, CP2,16; AM2, P1, CP7, 22; AM5, P3, vol. I. També Jaume CARRERA PUJAL, *La Barcelona del siglo XVIII*, Barcelona, Bosch, 1951, vol. II, pàg. 277. Cal fer esment que el bisbe Climent no acudí a la primera junta perquè al·legà que estava ocupat en visites pastorals per la diòcesi. Paral·lelament a les disputes, la greu conjuntura a la ciutat de Barcelona arribà a l'extrem que el 14 d'octubre de 1772 resultà necessària una recollida general de pobres. L'acció comptà amb les aportacions econòmiques dels ciutadans i les comunitats religioses, amb una destacada contribució de 2.500 ducats a càrrec de Josep Climent.
12. Aquesta denominació es va mantenir fins l'any 1802, data de fundació de la Casa de Caritat. A partir d'aquest moment, la Reial Casa d'Hospici i Refugi recuperà l'antiga qualificació de Casa de Misericòrdia i d'establiment d'acollida femení. Per contra, la Casa de Caritat esdevingué l'hospici de la ciutat.
13. *AHCMB*, AF8, P1, C6, 2. Sobre la gènesi i la gestació de les cases de misericòrdia a Espanya, vegeu Pedro Joaquín DE MURCIA, *Discurso político sobre la importancia y necesidad, casas de expósitos y hospicios*, Madrid, Viuda de Ibarra, 1798, pàg. 13-22 i XIX. Pel que fa a la Casa de

pals, tot i que comptava amb l'ajut de les aportacions econòmiques de l'Església i de membres de la noblesa i l'emergent burgesia comercial barcelonina, com per exemple les cases de Tamarit i Llobet o la família Canaleta.

D'acord amb els postulats del programa econòmic de la monarquia, la institució funcionava com a centre d'aprenentatge i producció de manufactures. En aquest sentit, segons exposava Jerónimo de Uztáriz, les cases de treball de la ciutat d'Amsterdam, on es recloïen pobres, eren el mirall que calia imitar. A través de l'exercici d'una activitat laboral, els individus es regeneraven: s'allunyaven del vici i l'ociositat i esdevenien elements productius útils a si mateixos i al conjunt de la societat. La manca de mà d'obra barata en la indústria comportà que s'incloguessin les possibilitats productives del grup humà acollit en els hospicis, en especial, en la indústria tèxtil.¹⁴ Amb el reclam de la 'utilitat', els establiments contractaren el servei de mestres gremials i fadrins que s'encarregaren d'alliçonar els interns en feines com ara filar, debanar i cosir.

A la Casa de Misericòrdia de Barcelona aquest tipus d'ensenyaments eren impartits en dependències especialitzades, les *quadres*. Tenim notícia que, ja d'ençà de l'any 1664, la corporació de paraires aprofitava la mà d'obra femenina que oferia el centre. En el moment que ens ocupa, tenim el cas de Francesc Esbert, que, davant la manca de llana filada per posar en funcionament la fàbrica que acabava d'obrir, va recórrer amb urgència a les dones de la Casa de Misericòrdia.¹⁵ Al marge de les activitats industrials, les internes fabricaven una petita producció de mocadors, cordons, cintes, galons, botons i brodats, que venien a les places públiques –no a les botigues– segons es reconeixia en un edicte del Consell de Cent de l'any 1636.¹⁶

Les dones, que topaven amb nombrosos obstacles per accedir al mercat de treball urbà, veïeren l'hospici com l'escola de formació professional que els era vedada per les corporacions d'ofici, ja que l'aprenentatge femení no estava regulat en l'àmbit normatiu. En aquest sentit, l'incentiu de la formació i del perfeccionament tècnic motivà que algunes demanessin *motu proprio* l'ingrés a la Casa de Misericòrdia, i més si tenim en compte que fins ben entrat el segle, en concret

Misericòrdia de Barcelona, vegeu Gaspar SALA, *Govern polític de la ciutat de Barcelona para sustentar los pobres y evitar los vagamundos*, Barcelona, Casa de Sebastia y Jaume Mathevat, 1636; *AHCMB*, AM6, P2, V6, *Llibre de Mateu Mascaró* (s. d.) i, sobretot, Montserrat CARBONELL i ESTELLER, *Sobreviure a Barcelona. Dones, pobresa i assistència al segle XVIII*, Vic, Eumo, 1997.

14. Idèntica actitud es constata respecte a l'hospici de la ciutat de Girona, vegeu AM2, PR3, CP11,4; JUNTA DE COMERÇ, *Discurso sobre la...*, pàg. 225-226. Pel que fa a la institució gironina, vegeu l'estudi de Josep Maria Marquès sobre el bisbe Tomàs de Lorenzana a Joaquim M. PUIGVERT (ed.), *Bisbes, Il·lustració i jansenisme a la Catalunya del segle XVIII*, Vic, Eumo, 2000, pàg. 47-50.

15. *AHCMB*, AM9, llig. 3, 11, vària.

16. *AHCMB*, AM3 PI, CP6, 9; *AHCB* (Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona), 1B-II, *Registre de Deliberacions*, 1636, f. 124. Per a la repercussió de l'edicte en el món gremial barceloní, vegeu Pere MOLAS RIBALTA, *Los gremios barceloneses del siglo XVIII: la estructura corporativa ante el comienzo de la Revolución Industrial*, Madrid, Confederación Nacional de Cajas de Ahorro, 1970, pàg. 453; James THOMSON, *Els orígens de la industrialització a Catalunya. El cotó a Barcelona (1728-1832)*, Barcelona, Edicions 62, 1994, pàg. 71; Marta VICENTE VALENTÍN, «Mujeres artesanas en la Barcelona moderna», dins *Las mujeres en el Antiguo Régimen. Imagen y realidad*, Barcelona, Icaria, 1994, pàg. 82-85.

fins l'any 1778, no fou oficialitzat l'aprenentatge gremial de les dones.¹⁷ A tall d'exemple, es pot esmentar el cas de Maria Torell, que abandonà l'ocupació de serventa i sol·licità l'entrada a la institució “*para perfeccionarse en coser y hazer medias*”.¹⁸

Al marge de les funcions assistencials i econòmiques, hem de fer esment de la funció filantròpica, moralitzant i, sobretot, repressora exercida per la Casa de Misericòrdia. Ens referim a les accions punitives i de control aplicades al grup reclòs pel “majordom” i la “correctora” davant de l'existència de conductes perilloses (furts i robatoris, embriaguesa, mal caràcter, violència, depressió, predisposició de les dones a l'adulteri), però també per incrementar el rendiment laboral en les tasques productives que els eren encomanades dins de la institució. Un exemple d'aquest últim supòsit, del qual ens ocuparem amb detall més endavant, ens l'aporta la vídua Francesca Molas, que sol·licità l'acollida del seu nebot perquè fos redreçat en l'aprenentatge de l'ofici de sastre del qual era aprenent.¹⁹

Les activitats productives a la Casa de Misericòrdia

Històricament, la pobresa i les situacions de marginalitat han incidit més directament en les dones que no pas en els homes.²⁰ N'és una prova el fet que durant el nostre període d'estudi la part predominant dels ingressos que es produïren a la Casa de Misericòrdia correspon a dones. Els administradors del centre explicaven la qüestió de la manera següent: “[...] *se previene haian de ser preferidas las mugeres a los hombres en la admisión, bien que el trabajar más para la casa, y el estar expuestas a todas otras contingencias, y es de creer será este el motivo porque envían más mugeres que hombres [...] porque a los hombres es más fácil ocuparlos*”.²¹

Les dones internades trobaven en la Casa un centre d'acollida on refugiar-se davant les dificultats que marcava la seva supervivència en la societat si els mancava la presència del pare o marit o bé si sofrien estats d'indigència o velleïsa, encara que també hem constatat en alguns casos la presència de dones que es trobaven de pas per l'hospici en espera del retorn del pare soldat o del marit que estava de viatge a les Índies. Els memorials d'entrada on consta la petició d'ingrés ens il·lustren la diversa casuística. L'arribada de la major part de les internes es produïa després del seu pas per l'Hospital General de la Santa Creu on havien estat ingressades per raó de malaltia. En segon cas, eren les autoritats municipals les que n'ordenaven la reclusió. Finalment, hem de fer esment de les dones que havien comès alguna falta o delictes i eren acollides per disposició de la justícia ordinària.

17. Isabel PÉREZ MOLINA, «A pesar de las leyes: mujeres, cultura y trabajo en la España moderna», dins Carlos MARTÍNEZ SHAW (ed.), *Historia moderna. Historia en construcción*, Lleida, Milenio (Actas), 1999, vol. I (*Economía, mentalidades y cultura*), pàg. 501-503.

18. AHCMB, AF18, P2, C1, 19.

19. AHCMB, AF18, P2, C1, 19.

20. En aquesta línia, Montserrat Carbonell ens parla d'una pobresa femenina estructural –la dona és més sensible als efectes de les conjuntures– contraposada a una pobresa conjuntural o puntual pròpia dels homes (CARBONELL, *Sobreviure a Barcelona...*, pàg. 114).

21. AHCMB, AM2, P1, C7, 5.

La pràctica d'activitats productives a la Casa de Misericòrdia denota una clara divisió sexual del treball, on les dones assumien un *rol* especialitzat, traduït en l'exercici de tasques tècniques, concretades en l'àmbit de la manufactura tèxtil. Al marge de les feines relacionades amb el manteniment de la institució, la seva aplicació en el treball tècnic, el més rendible des del punt de vista econòmic, les convertí en el 'motor' productiu del centre. Tan sols un petit nombre abandonà el recinte assistencial per desenvolupar activitats laborals de tipus assalariat, entrar en el servei domèstic o contraure matrimoni.

Segons relata la documentació consultada, gairebé tots els homes que residien a la Casa de Misericòrdia eren persones grans, bojos, cecs o minusvàlids que es feien càrrec de les feines de manteniment de la institució i la preparació dels materials. Netejaven, triaven i cardaven la llana, espinyolaven i cardaven el cotó, i de vegades filaven, encara que l'acció de filar i fer funcionar els telers era competència del grup femení. Altres tasques de la seva incumbència eren el manteniment de l'hort, la cuina, l'ús de la carreta, la provisió de fusta o l'exercici de feines de fuster, sastre, corder o espardenyer.

El bisbe Josep Climent veia de bon ull la indústria a l'hospici, tot i que discrepava en alguns aspectes. Considerava que s'havia de potenciar la pràctica manufacturera, però sense que això significués una competència deslleial envers el quefer dels petits artesans. Preconitzava assolir un equilibri similar al que existia a la junta de l'Hospicio de Madrid y San Fernando entre els representants dels Cinco Gremios Mayores i els de la resta de corporacions.²²

La manufactura tèxtil

La Casa de Misericòrdia comercialitzava mitges de seda, puntes de ganxet, filats i teixits de llana, lli, cànem i cotó. A part de la filatura de cotó, la producció de mitges era una de les activitats que major benefici econòmic hi reportava. Es tractava d'un producte fàcil de fabricar i d'àmplia sortida en el mercat, fet que provocà que al llarg del segle XVIII augmentessin el nombre d'oficines dedicades a aquesta ocupació; tot el contrari succeí amb la fabricació de les puntes.

Les dones que manifestaven una especial predisposició pels treballs domèstics eren introduïdes en les tècniques de cosir, brodar i planxar; tanmateix, a partir de 1767, la feina de la filatura del cotó ocupà fonamentalment la seva jornada laboral. La tècnica del filat era més complexa que la de la llana o el lli dels guants i les puntes però presentava l'avantatge d'absorbir en el quefer la mà d'obra aparentment menys productiva de l'hospici, com era la dels infants i els deficientes mentals d'ambdós sexes que eren aplicats a l'extracció de la llavor de la floca;²³ s'establí, així, una protocadena de muntatge molt bàsica.

22. CLIMENT, *Noticias que tendrán...*, pàg. 10-11. Recordem que pocs anys abans, també havia recomanat la pràctica del filat a les monges del Convent de les Repenedides; vegeu *ADB* (Arxiu Diocesà de Barcelona), Visites pastorals, Magdalenes-Repenedides, 10 de gener de 1769, carpetes 5-6 i 9, dins TORT MITJANS, *El Obispo de...*, pàg. 294. Pel que fa a la participació de les corporacions madrilenyes en la junta de l'Hospicio, vegeu MORAL RONCAL, *Gremios e Ilustración...*, pàg. 35-60 i 395-399.

23. *AHCMB*, AM2, P1, C7, 5. Quant a l'optimització de la mà d'obra disponible a l'hospici, vegeu CARRERA I PUJAL, *La Barcelona...*, vol. II, pàg. 270.

Els gremis i fabricants portaven les matèries tèxtils a filar a les dependències de la institució;²⁴ no obstant això, tenim constància que de vegades la mateixa Casa de Misericòrdia s'encarregava de l'adquisició dels productes a través de l'actuació d'intermediaris i que, un cop tractats, els venia ja filats. El majordom supervisava els gèneres en dipòsit i llur transformació en fil. Les almoines significaven una altra font de subministrament de llana i cotó que, generalment, s'esmerçava per al consum intern (sovint per a la confecció de roba per als pobres).

A mitjan dècada dels seixanta, la Casa de Misericòrdia es va veure inevitablement afectada per la conjuntura de crisi estructural que patia la ciutat de Barcelona, a la qual s'afegiren els endarreriments en la percepció de la dotació per part de l'Ajuntament i la manca de la cobrança dels interessos dels censals de l'antiga Diputació del General. En el context, la introducció d'avenços tècnics i tecnològics marcaren un punt d'inflexió en la seva indústria domèstica, poc competitiva i amb un gran excedent de mà d'obra femenina que en posà en perill el desenvolupament i l'equilibri econòmic. Un document conservat a l'Arxiu de la Casa de Misericòrdia recull una amarga experiència viscuda per les dones que treballaven en la manufactura tèxtil. Un fabricant d'indianes, del qual desconeixem la identitat, portà cotó per filar "*para dar que trabajar diez años*". Els administradors consideraren l'abast de la comanda i s'aveniren al tracte. Emperò, l'empresari no dubtà de treure un guany de la situació: a banda d'imposar la utilització i la posterior compra de torns de la seva propietat per a l'execució del filat, pagà set sous per lliura de cotó filat, uns dos sous per sota del preu de mercat, amb la condició que les dones cardessin el fil més fi. L'acció incidí ben negativament en la dinàmica del centre, atès que la dona que abans "*hilaba dos onzas al dia, y ganaba catorce dineros, debiendo ser el algodón tan delgado [...] no podían hilar sino media onza, y por consiguiendo se reducía su ganancia diaria a tres dineros y medio*".²⁵ La innovació tècnica beneficià clarament el comerciant, ja que els pagava segons la quantitat i la qualitat del fil produït. L'estoc de cotó previst per treballar en el decurs dels propers deu anys s'esgotà ràpidament en un termini de vint mesos. Una altra conseqüència negativa derivada de l'acceptació de l'encàrrec residí en el fet que, durant el temps que les dones van romandre ocupades, els pelaires donaren la llana per filar a d'altres amb el consegüent perjudici. La crisi fou superada gràcies a diverses aportacions de cotó fetes pel 'salvador' Joan de Canaleta, segurament, a canvi que l'hospici treballés per ell amb un tracte de favor i es prestés a tot tipus d'experimentacions tecnològiques, com succeí amb la filadora que l'any 1769 havia inventat un parent seu i que consolidà l'operació del filat de cotó amb la circumstància que "*una muger sola hilará en un día lo que en muchos no puede hacer por el orden regular*".²⁶

24. Hi ha notícia que algunes de les partides de cotó que portaven a la Misericòrdia procedien d'Amèrica i Malta.

25. AHCMB, AM2, P1, C6, 8.

26. AHCMB, AM2, P1, C6, 8. Sobre Joan de Canaleta i la seva activitat com a comerciant i inductor del privilegi de 1766 sobre els drets d'importació de cotó americà i exportació d'indianes, vegeu James THOMSON, *La indústria d'indianes a la Barcelona del segle XVIII*, Barcelona, L'Avenç, 1990, pàg. 12, 14, 36-38 i *Els orígens...*, pàg. 202-203, 284-285.

La indústria tèxtil de la Casa de Misericòrdia es desenvolupà a recer dels interessos dels comerciants i manufacturers barcelonins. La dependència en el subministrament de la matèria primera i la incapacitat econòmica per finançar tot el procés productiu marcaren la relació de subordinació envers els primers. Un testimoni dels administradors resulta conclouent: “[...] *los comerciantes quieren mucho beneficio para sí y poco para el Hospital*”.²⁷

En resum, malgrat el caràcter protoindustrial de l'activitat fabril, l'hospici va funcionar com una unitat de producció activa dins del procés d'industrialització de la Barcelona moderna, la importància del qual restà perfilat per Carlos Martínez Shaw: “*El algodón no es una rama más de la manufactura textil, sino que es el sector que preside el proceso de industrialización de la Cataluña moderna*”.²⁸

Gremis i aprenentatge en l'hospici. Privilegis i prerrogatives

A banda de les rendes percebudes, les aportacions voluntàries del clergat i d'altri, i dels guanys obtinguts amb la pràctica d'activitats manufactureres, l'economia de l'hospici gaudí, per part de les autoritats, d'un tracte de privilegi traduït en la concessió de diverses prerrogatives que van contribuir a la seva supervivència.

Ja de bell antuvi tenim notícia que alguns dels nois ingressats en els centres assistencials i que no presentaven cap predisposició especial per a l'aprenentatge d'un ofici, s'incorporaven a l'exèrcit o treballaven en les obres públiques de la monarquia borbònica. Per contra, els de major edat eren reclutats de manera forçosa per l'artilleria o la marina.

L'any 1757 els administradors de la Casa de Misericòrdia reclamaren al capità general el compliment d'una antiga prerrogativa datada de l'any 1599 consistent en l'exempció del pagament de les taxes d'aprenentatge per als nois ingressats en la institució benèfica, privilegi de què també gaudien els nois expòsits de l'Hospital General de la Santa Creu. El fet que desencadenà la confirmació del privilegi fou que les corporacions dels teixidors de lli i els assaonadors exigiren el pagament dels drets d'entrada. D'aleshores ençà, hi ha notícia del recordatori de l'ordenança a diferents corporacions d'ofici.²⁹

Amb la col·locació dels nois com a aprenents a casa d'un mestre agremiat, l'hospici s'assegurava el seu futur professional i, el que era més important, la seva inserció en la societat, car no hem d'oblidar que, segons l'ideari de l'època, un individu era considerat socialment en tant que pertanyia a una associació gremial. El curs de l'aprenentatge no garantia, però, l'assoliment de la categoria de mestre. Difícilment algun dels nois procedents de les institucions de beneficència accedia a la cúspide de la piràmide gremial atesa la manca de recursos que li impedien satisfer les taxes d'examen i el posterior establiment d'un taller o botiga. Generalment, el seu futur raïa a treballar de fadrí i a acontentar-se amb el fet d'engrossir les files del proletariat urbà. No cal incidir que la moral rígida d'aquell temps donava ple suport a la inserció dels nois en el món laboral davant dels perills que comportava l'ociositat: “[...] *obligaria a despedir los muchachos*

27. *AHCMB*, AM2, P1, C7.

28. Carlos MARTÍNEZ SHAW, *Cataluña en la carrera de las Indias 1680-1756*, Barcelona, Crítica, 1981, pàg. 235.

29. *AHCMB*, AM2, P1, CP6, 10.

*del hospital en siendo grandes y capaces para ponerlos en oficios, respecto de que no es conveniente que abiten en el, a causa de las muchísimas doncellas que estan allí recojidas; pues aunque los dos sexos esten totalmente separados, en algunas ocasiones no pueden dejar de tratarse por el trabajo en distintas oficinas, de que resultaria malograda la enseñanza y educación”.*⁵⁰

La necessitat ingent que els administradors de la Casa de Misericòrdia tenien per desocupar l'edifici davant el proper establiment de l'Hospici General motivà l'impuls de diverses mesures, entre les quals destaca l'aparició d'un edicte el 27 de febrer de 1772 que ordenava a totes les corporacions d'oficis del Principat l'admissió de qualsevol fadrí casat amb una donzella instruïda a la Casa de Misericòrdia sense que haguessin d'abonar les taxes d'entrada. D'antuvi, la disposició gaudí d'un gran èxit entre els membres dels estaments menestrals, que mitjançant aquestes unions es veieren alliberats dels onerosos pagaments que moltes vegades els impedien l'accés a les activitats gremials. La reacció de les corporacions resultà ben diferent. Alguns comuns bloquejaren l'aplicació de l'ordenança, atès que perjudicava els interessos de les filles dels membres més desfavorits.⁵¹ Això no obstant, els gremis dedicats al comerç foren els més perjudicats. Les protestes sorgiren ben aviat i els cònsuls gremials presentaren una súplica perquè es rectificassin els continguts del decret. Justificaven la seva actitud en la no-contribució dels nous confreres a les càrregues gremials que dificultaven tant la seva subsistència. El cas de l'escultor Joan-Pau Mas pot constituir un referent il·lustratiu del conflicte. Fill de sastre, al final del mes de maig de l'any 1787 es casà amb Mariàngela Llor, òrfena de pares, nascuda a Olot i instruïda a la Casa de Misericòrdia. Seguint les disposicions de l'edicte, un cop casat, l'escultor cursà petició per accedir al mestratge de ferreter-mercer. En ple qüestionament de les caduques estructures corporatives, incapaces de donar resposta a la proletarització de molts dels individus que practicaven l'ofici, els prohoms del gremi de mercers, que poc abans s'havien vist impel·lits a facilitar-ne l'accés a altres individus davant les dificultats econòmiques per les quals passava el comú, posaren nombrosos entrebancs a l'execució de la nova ordre. Entre els arguments adduïts destacaven que Mariàngela Llor treballava com a criada fora de les dependències de la Casa de Misericòrdia. Finalment, fou necessària la intervenció de les autoritats perquè Joan-Pau Mas assolís la categoria de mestre. Això no acabà amb l'animadversió dels seus col·legues, ans el contrari. Pocs dies després de l'entrada en la corporació, els prohoms el denunciaren i li requisaren un grapat de pintes que el suara esmentat tenia previst comerciar.⁵²

El servei domèstic

El servei domèstic esdevingué una altra de les ocupacions que van absorbir bona part de les noies acollides a la Casa de Misericòrdia.⁵³ Més enllà de la rea-

50. AHCMB, AM2, P1, C2, 8.

51. CARRERA i PUJAL, *La Barcelona...*, vol. II, pàg. 278.

52. AHCMB, 4, 2B-56, *Llibre de Segimon Casanova, 1787-1788*, pàg. 570-575, 585-586.

53. Sobre el servei domèstic resulten interessants els plantejaments de Carmen SARASÚA, *Criados, nodrizas y amos. El servicio doméstico en la formación del mercado de trabajo madrileño, 1758-1868*, Madrid, Siglo XXI, 1994.

lització de les tasques estrictes de la llar, segurament moltes vegades el treball de criada comportà la col·laboració com a mà d'obra no especialitzada en el taller o botiga del patró pel qual treballaven.³⁴

En els memorials de sol·licitud adreçats als administradors de l'hospici, la part contractant oferia una remuneració en soldada que era lliurada al procurador del centre en concepte de les despeses de vestit que continuaven a càrrec de la institució assistencial. En un altre ordre, el patró s'obligava a assegurar la virtuositat de la noia i la pràctica de la religió cristiana en el temps de durada de la relació laboral. Si, per qualsevol motiu, optava per l'acomiadament, havia de comunicar-lo prèviament a l'Administració. La indemnització estipulada, en aquests casos, era de 50 lliures o bé l'acceptació de la manutenció de la donzella fins a la data de la seva mort. En la pràctica, aquesta condició mai es complí. Les indemnitzacions oscil·laven entre les quantitats de 12 i 15 lliures; poques vegades superaven les 20 o 25 lliures.

Com que les fugides constituïen un fet freqüent, la Casa de Misericòrdia vigilava que les donzelles tutelades complissin el contracte mitjançant controls mensuals, i es reservava la potestat d'infligir-ne les mesures correctives que considerés oportunes.³⁵ En cas de maltractament o abús, les noies sempre podien retornar a l'hospici.

Durant l'ocupació com a serventes, les noies, a part d'assegurar-se les condicions bàsiques, estalviaven diners per afrontar el matrimoni i la formació d'una família. Les tres causes pies que sortejava l'hospici anualment no eren suficients per procurar un dot a les donzelles. Per això, era necessari arbitrar altres mitjans de recursos com ara els sorteigs de cèdules o loteria, a part, és clar, de les donacions de particulars. L'aportació de 1.000 lliures del bisbe Josep Climent per al vestuari de les criades esdevingué un bon exemple.

L'ús de mecanismes coercitius en les activitats productives de l'Hospici General

L'Hospici establí una sèrie de mecanismes coercitius per fomentar la productivitat del grup humà acollit.³⁶ Existia una estreta relació entre benefici i disciplina, on el control dels gèneres constituïa l'eix en la millora del rendiment productiu. L'ordre intern es manifestava en la separació espacial dels sexes: les dones

34. Marta Vicente ha remarcat la important competència que les criades suposaven per a aquells fadrins que estaven a l'atur; vegeu VICENTE, «Mujeres artesanas...», pàg. 85.

35. AHCMB, AM2, P1, C1, 2; Josep CLIMENT, *Noticias que tendrán...*, pàg. 2.

36. Respecte a la teoria del control social pròpia del segle XVIII, vegeu Jeremias BENTHAM, *El panóptico* Madrid, Ediciones La Piqueta, 1989; Stanley COHEN, *Visiones de control social. Delitos, castigos y clasificaciones*, Barcelona, PPU, 1988; Michel FOUCAULT, *Vigilar y castigar*, Madrid, Siglo XXI, 1994 i *L'impossible prison. Recherches sur le système pénitentiaire au XIXe siècle*, París, Éditions du Seuil, 1980; Pedro FRAILE, *Un espacio para castigar. La cárcel y la ciencia penitenciaria en España (siglos XVIII-XIX)*, Barcelona, Ediciones del Serbal, 1987; Manuel de LARDIZÁBAL Y URIBE, *Discurso sobre las penas: contraído a las leyes criminales de España para facilitar su reforma*, Madrid, Joaquín Ibarra, 1782; Dario MELOSSI i Massimo PAVARINI, *Carcere e fabbrica. Alle origini del sistema penitenziario (XVI-XIX secolo)*, Bologna, Il Mulino, 1977; Georg RUSCHE i Otto KIRCHHEIMER, *Pena y estructura social*, Bogotá, Temis, 1984.

eren recloses a la Casa de Misericòrdia i els homes, al Col·legi Tridentí. Emperò, no mancava una estança destinada a presó que servia més per atemorir que no pas per castigar.³⁷

Recordem que el bisbe Josep Climent i el fiscal Sisternes i Feliu desitjaven convertir la Casa de Misericòrdia en un establiment de correcció, atès que no veien clars els límits entre la misèria i la inadaptació social dels individus vagues, tal com succeïa a la Casa de Corrección de San Fernando de Madrid. S'evoluciona d'una acció espiritual a una acció més racional d'acord amb el tarannà il·lustrat del moment. El fet repressiu es materialitzarà en la recerca d'una mà d'obra femenina 'domesticada', és a dir, flexible i barata apta per a la pràctica manufacturera.

Per bé que l'establiment de la sala de correcció fou acordat pels administradors de la Casa de Misericòrdia a l'inici de l'any 1773, la política del càstig o del temor s'emprava d'ençà dels orígens fundacionals de la institució benèfica. En el cas de les dones, la correctora garantia l'optimització del rendiment laboral mitjançant el control i la supervisió de les tasques quotidianes. Vetllava per l'aïllament de les donzelles, prohibint qualsevol contacte amb l'exterior.³⁸ En el cas dels homes, era el majordom qui desenvolupava tasques semblants.

La sala de correcció no només era utilitzada per a les noies residents sinó que també funcionava per a aquelles que habitaven fora del recinte assistencial i de les quals calia redreçar-ne el comportament. En aquest supòsit, en el decurs del temps de reclusió i sempre vigilades per una monja terciària, les dones eren obligades a filar llana, lli o cànem. Aquest fou el cas de Marianna Bolfa, que, per "*borratxa, prostituta i malcarada*", tot i el seu pas per la presó, fou internada pel marit, que es va comprometre a satisfer quatre rals de billó perquè li modifiquessin la conducta.³⁹ Josep Arbol, pescador, va internar la seva filla "*por no querer estar baxo su dominio y evitar su perdicion*". També Petronila Gavarrós i Calsals peticionà la correcció de la seva filla de quinze anys "*que va perduda tras la tropa y no puede sugetar*".⁴⁰

En el tombant de segle, l'hospici es replega en si mateix; el caràcter de reclusió s'accentua, podríem parlar d'un tancament hermètic, i augmenten alhora les mesures punitives envers el contingent humà ingressat. S'evita qualsevol contacte de les internes amb l'exterior, fins i tot es prohibeix la seva tradicional assistència als enterraments, activitat que recaurà d'ara endavant en els homes. Les donzelles abocades a l'exercici del servei domèstic són aconsellades de no sortir sense companyia quan comprin a les places públiques.⁴¹ El control extern restava a mans del poder parapolicial encarnat en els grups veïnals i en les figures dels alcaldes de barri i els mossos d'esquadra que s'encarregaven de la reclusió en el centre d'aquells individus que deambulaven pels carrers de la ciutat.⁴²

37. AHCMB, AM2, P1, C7, 16.

38. AHCMB, AM2, P1, C2, 19.

39. AHCMB, AM2, P1, C2, 28.

40. AHCMB, AF 18, P2, CP1, 19.

41. CLIMENT, *Noticias que tendrán...*, pàg. 3-4.

42. Un informe de l'alcalde de barri Hilari Galup observa la detenció d'uns minyons que pidolaven pels voltants de la zona del Born i la Peixateria a la recerca d'aliments, AHCMB, AMLP1C7 (16).

A tall de cloenda

En el decurs de la segona meitat del set-cents, hom assisteix a una relectura en clau reformista del problema de la pobresa i l'ociositat ja debatut pels arbitristes en el segle anterior. A Barcelona, diversos projectes plantegen la fundació d'un hospici general a la ciutat, producte de la unió de la Casa de Misericòrdia i el Col·legi Tridentí, fet que no es concretà fins l'any 1775, després d'un estira-i-arronsa entre el bisbe Josep Climent i el consistori per culpa del model i les fonts de finançament del centre.

Dins de la polivalència funcional de la Casa de Misericòrdia, hem destacat el seu paper com a establiment de manufactura amb un predomini de la mà d'obra femenina especialitzada en la filatura amb una clara divisió sexual del treball. L'encaix institucional garantia una mà d'obra barata i flexible que s'acomodà perfectament a les demandes i necessitats de la indústria barcelonina en ple procés de desenvolupament d'ençà de l'any 1764, presagi del liberalisme econòmic posterior. L'hospici esdevingué un laboratori d'experimentació tècnica i de noves tecnologies fabrils que beneficià els comerciants manufacturers barcelonins encapçalats per Joan de Canaleta; assistim a una instrumentalització mercantil del grup.

El resultat positiu de l'establiment de l'Hospici de Barcelona el convertiren aviat en un model de referència per a altres centres assistencials del Principat.

Per acabar, en concordança amb el to de la irònica hipèrbole homofàgica que Jonathan Swift va emprar en una de les seves sàtires polítiques –la comercialització de la carn dels nens pobres irlandesos per evitar que fossin una càrrega pels seus pares i per l'economia del país l'any 1729–⁴⁵ hem intentat remarcar l'actiu paper desenvolupat pel col·lectiu femení en el procés productiu de la manufactura barcelonina durant la segona meitat del set-cents.

45. Jonathan SWIFT, «Una modesta proposición para evitar que los hijos de los pobres de Irlanda sean una carga para sus padres o su país y para hacerlos útiles al público», dins *Sátiras políticas*, pròleg i notes a cura de Bernat Muniesa, Barcelona, Humanidades, 1992, pàg. 39-49. Recordem que aquesta sàtira dóna peu a l'antropòleg Alberto Cardín a relacionar el canibalisme amb les faules infantils; vegeu Alberto CARDÍN, *Dialecto y canibalismo*, Barcelona, Anagrama, 1994, pàg. 69 i 86.